

При утриманні в штучних умовах добре їсть м'ясо ссавців [Барабаш-Нікіфоров, 1968]. Докладно живлення в умовах штучного утримання описано Н. Карповим [1992], який годував хохуль м'ясом оленів, річковою рибою, моллюсками, різноманітним зерном (рис, овес тощо), овочами (капуста, морква), картоплею. Загальний обсяг добової поживи — 70–90 гр.

Репродуктивні особливості

Статева система, терміни розмноження і плодючість

Статеве дозрівання у хохулі пізніше, і у молодих (до 7–9 міс.) встановити статеву дозрілість складно. У дорослих самців пеніс конусоподібний, його довжина близько 40 мм. Сім'яники розташовані в очеревині і важать 0,5–1,3 г [Хахін, Іванов, 1990]. Клітор самиці за формою подібний до пенісу, позаду при його основі знаходиться статевий отвір. Матка двоорога, в період розмноження її вага досягає 450 мг при довжині відрогів 30 мм.

Самці досягають статевої зрілості у віці 8–10 місяців. Сперматогенез відбувається протягом всього року, а найбільш активно протікає у квітні—травні та у жовтні [Хахін, Іванов, 1990]. Перший приплід буває у 9–11-місячному віці [Бородін, 1963]. Самиця може мати до 2-х приплодів на рік, проте другий буває рідко; більшими є весняно-літні виводки (близько 4 малят на самицю), меншими — осінньо-зимові (2–3 маляти) [Хахін, Іванов, 1990]. Вагітність триває 45–50 діб [Крижанівський, Корнеєв, 1988]¹.

Постембріональний розвиток

Дослідження новонароджених проведено В. Красовським у Хоперському заповіднику [за: Бородін, 1963]. Малі родяться сліпими і беззубими, при довжині тіла близько 75 мм і масою 15–16 г. На 18 день розвитку тіло вкриває шерсть, на 27-й прорізаються постійні зуби; прозрівають у віці 35–40 днів [Хахін, Іванов, 1990]. У місячному віці молоді вже самостійно плавають та їдять моллюсків. Волосяний покрив і хобот остаточно формуються у 5–6 місяців, кисть і ступня закінчують ріст на 10 місяці [Бородін, 1963]. Тривалість життя сягає 6 років [Крижанівський, Корнеєв, 1988].

Олег Байдак (переклад І. Загороднюка)

¹ До цих особливостей варто додати оцінки річного приросту популяції, які у хохулі загалом прямо залежні від рівня «добробуту» популяції і змінюються від 40 (на Камі) та 75 (на Хопрі) до 100 % (Ока) відносно весняного поголів'я [Хахін, 1984]. — *Прим. ред.*

Desmana moschata в басейні Сіверського Дінця
Київ: Українське теріологічне товариство, 2002

ІСТОРІЯ ОХОРОНИ, ФАКТОРИ РИЗИКУ

Хохулеві заповідники на Дінці

Заплава Дінця як історичний ареал виду

Протягом 19-го і початку 20 ст. зоологи відмічали хохулю по всій заплаві Дінця та в деяких місцях середнього і нижнього Дніпра [для огляду див.: Мигулін 1938; Абеленцев, Підоплічко, 1956]. Залишки давньої нижньодніпровської популяції описав М. Шарлемань [1930, 1936]. Важливим є те, що в усіх випадках повідомлення про дніпровські знахідки обмежуються загальною інформацією чи посиланнями на чийсь повідомлення.

На відміну від цих повідомлень, Сіверсько-Донецька популяція хохулі докладно описана в багатьох наукових публікаціях, з яких провідне місце займає праця М. Селезньова [1936] про стан популяції виду на Дінці та О. Мигуліна [1938] про морфобіологічні особливості виду. За даними, що наводять В. Аверін [1927], О. Мигулін та М. Селезньов [цит.], на початку ХХ ст. хохуля була звичайним мешканцем заплави Дінця. Власне, тільки звідси відомі достовірні знахідки виду в Україні, підтвержені описами і колекційними зразками (є у всіх головних музеях України).

Хохулеве господарство в Кременій

У 1928 р. частина заселених хохулею заплавлених озер увійшли до складу Хохулевого господарства, створеного на базі заплавлених озер Дінця у Кременському районі Луганщини [Селезньов, 1936; Мигулін, 1938]. Ця територія охоплювала заплавні озера Серебрянського лісництва, переважно поблизу гирла річки Красної, а також на всьому проміжку до Жеребця.

Загальна чисельність хохулі на час створення господарства оцінена у 500 особин. Вже 1934 р. завдяки охороні чисельність популяції зросла до 3000 особин [Шарлемань, 1936]. У 1954 р. цей заказник, в якому знову налічувалось лише до 500 особин [Абеленцев, Підоплічко, 1956], ліквідували, після чого вид тут практично зник [Бородін, 1963].

Заповідник «Придінцівська заплава»

У 1968 році було створено Луганський природний заповідник, до складу якого поміж інших заповідних ділянок увійшла «Придінцівська заплава», що біля смт. Станично-Луганське–2. Низка перспективних з огляду на охорону хохулі озер отримали охоронний статус разом з їх фауною і проблемами сусідства великого міста. Власне, до 90-х років ХХ ст. ця ділянка залишалась єдиною територією природно-заповідного фонду України на Сіверському Дінці (вже потім було створено Національний природний парк «Святі Гори» та природний заповідник «Крейдяна Флора»).

Із «Придінцівської заплави» часом надходила непевна інформація про зустрічі хохулі, проте всі такі дані надходили від аматорів, ніким не перевірялись і, відповідно, не документувались. Єдиним надійним фактом знаходження тут виду є повідомлення колишнього співробітника заповідника Володимира Сулика про вилов ним хохулі у 1979 р. Це єдина достовірна реєстрація виду за весь час існування цієї заповідної ділянки.

Комісія Шапошнікова та її вирок

1970 р. експедиція під керівництвом Л. Шапошнікова дослідила Кремінську і Кондрашівську дільниці і не виявила тут слідів звіра, хоча обстежені ділянки давали надію на можливість існування хохулі. Висновок комісії був простий: хохуля у Дінці відсутня, а придатними для існування виду місцями є ділянки за межами Луганського заповідника. Зникнення хохулі в заплаві пояснено безконтрольним природокористуванням і повинню 1962–63 років. На цьому було поставлено крапку у історії хохулі на Дінці, яку пропонували продовжити реакліматизацією виду після відповідного підготовчого періоду (заповідання кремінської дільниці, випуск в озера бобрів, заборона ставних тенет, обмеження чисельності ондатри).

Сучасні дослідження

В останні десятиліття ніхто не вів моніторинг донецької популяції. До Луганського заповідника час від часу надходила інформація про хохулю на ділянці «Придінцівська заплава», проте такі дані не перевіряли. Прогрес у пошуках стримував неможливість відлову тварин чи розкопування «перспективних» нір, що забороняли відповідні закони («Про тваринний світ» тощо). Спробу виявити вид і оцінити якість угідь зробили Є. Скоробогатов і А. Атемасов [2001]. На дослідженій ними Кремінській дільниці хохулю не виявлено, проте за формальними оцінками ці озера визнано придатними для проживання хохулі. Наші дослідження охопили ділянку заплави від гирла Осколу до гирла Деркулу. Їх результати наведено далі.

Стан популяцій у суміжних басейнах

При аналізі лише сіверськонецької популяції хохулі може скластися хибне враження про особливий статус українських популяцій, які з певних причин згасають швидше за інші, або що доля українських популяцій значно гірша за інші. Аналіз історичних даних і сучасного статусу популяцій виду у суміжних річкових басейнах в останнє десятиріччя свідчить про загальне зменшення його чисельності на всьому ареалі.

Басейн Десни

У 1969 р. на території Путивльського р-ну Сумщини виник новий осередок хохулі внаслідок розселення виду з Курщини, де вона була успішно акліматизована. Вид розселювався долиною Сейму зі швидкістю 9–10 км на рік [Сердюк, 1971] і наразі досяг межі Чернігівщини. Сеймська популяція мешкає переважно у меліоративних каналах, старицях Сейму і його приток. Популяція знаходиться у стані депресії: тварину полюють браконьєри. Створений тут 1988 р. заказник не змінив ситуацію. У 1996 р. на його місці створено регіональний ландшафтний парк «Сеймський» з площею заповідної зони 1'288 га при загальній площі 98,5 тис. га [Мерзлікін, 1998].

Басейн Дону: популяція на Хопрі

У басейні Дону (річки Хопер і Вороніж) мешкає одна з найпотужніших популяцій виду [Бородін, 1963; Барабаш-Никифоров, Крассовський, 1971; Золотарев, 1986]. 15 років тому чисельність Донської популяції оцінено у 12 тис. особин [Хакін, 1984]. Проте хвиля редукції популяцій, прокотилася по всьому ареалу виду, досягнула і Дону. На території Хоперського заповідника у 1996 р. загальна чисельність хохулі склала лише 120 особин, що стало найнижчим показником від 1942 р. [Марченко, 1998].

Басейн Дніпра

Вказівки на знахідки виду на Дніпрі відносяться до 20–30-х років ХХ ст. У більшості випадків колеги посилаються на повідомлення сторонніх осіб, і в усіх випадках не підтверджують свої виклади документально: детальними описами, колекційними зразками, фотографіями. Докладний аналіз таких повідомлень подано в огляді М. Шарлеманя [1937]. Очевидно, що ці знахідки були останніми свідченнями перебування виду на Дніпрі². Підоплічко [1951] вважає скорочення цієї частини ареалу хохулі природним процесом, що розпочався у доісторичні часи.

² Хакін [1984], очевидно, помилково оцінює чисельність цієї популяції у 2 тис. особин.

Заходи з охорони виду

Для охорони хохулі вжито кілька заходів, серед яких провідне місце посідають: (1) створення заповідних ділянок (див. вище), (2) заходи з реінтродукції виду, (3) надання виду охоронних категорій, (4) визначення факторів вразливості і розробка відповідних Планів дій.

Випуски виду в нові місця

У передвоєнні часи, протягом 1929–1940 років, на території України та суміжних країн, що входили до складу Російської імперії, було проведено грандіозний експеримент з розселення різних хутрових звірів, який здійснювався в рамках загальнодержавної програми покращання мисливських угідь [Павлов та ін., 1974]. Загалом за цей час у 17 областях і республіках європейської частини СРСР розселено 3897 хохуль [Лавров, 1946].

Випуски хохулі були по всіх областях України в межах історичного ареалу виду, зокрема і в басейні Сіверського Дінця (табл. 1). Загалом за 12 років в різних місцях України випущено 366 особин, у їх числі 141 хохуля в басейні Дінця [Абеленцев, Підоплічко, 1956; Сокур, 1961].

Таблиця 1. Випуск хохуль в різних місцях України у 1929–1940 рр.

Район і місце випуску (за областями і роками)	Рік	Звірів
Басейн Дінця		
Харківська обл., Печенізький р-н: озера долини Дінця	1929	6
— (там само)	1937	28
Харківський р-н: долина Мжи біля Мерефи	1929	7
Харківський р-н: долина Мжи, оз. Довге	1931	14
Луганська обл., Кременський р-н: озера долини Дінця	1934	86
Дніпровський басейн		
Полтавська обл., Кременчуцький р-н: озера долини Дніпра	1929	5
— (там само)	1930	14
Херсонська обл., Великопетинський р-н: долина Дніпра	1930	14
Київська обл., Димерський р-н: ріка Ірпінь	1935	15
Київська обл., Броварський р-н: долина Трубіжа	1937	63
— (там само): торфові кар'єри	1938	53
Дніпропетровська обл., Новомосковський р-н: долина Самари	1938	42
— (там само)	1940	19
Разом (років — особин)	12	366

Попри сподівання дослідників і незважаючи на очевидно високий рівень охорони (а це був розпал сталінщини), наслідки переселень виявились сумними: в жодному місці звір з різних причин не прижився. Протягом цих акцій була і загибель тварин під час переселень і відразу після випуску, і невдалий вибір місць випуску, і відсутність належної охорони.

На думку В. Абеленцева та І. Підоплічко [1956], основною причиною невдач у цих акціях стали, окрім зазначених причин, також елементарна відсутність моніторингу за хохулею у новостворених поселеннях, пізній (осінній) випуск тварин у природу і мінімальні спроби прослідкувати долю таких мікропопуляцій. Всі ці спроби проводились без достатніх біотехнічних заходів, необхідних для облаштування тваринами нір та створення достатньої кормової бази, а також для охорони таких поселень.

Категорії охорони

Хохуля — один з «найдиplomованіших» видів ссавців України. Як цінний промисловий звір, хутро якого завжди високо цінилось, хохуля завжди фігурувала в переліках мисливських звірів та у відповідних заборонних актах на промисел рідкісного мисливського звіра. У 1980 році вид включено у Червону книгу України [1980], і через 14 років цей статус рідкісного виду підтверджено у новому виданні ЧКУ [Крижанівський, 1994].

Вид включено в кілька міжнародних «червоних» списків. Зокрема, вид внесено у Список 2 «Червоної книги європейських хребетних» [RDBEV, 1997] та Додаток 3 до Бернської конвенції [Конвенція..., 1998]. У додатках до СИТЕС хохулю не згадано. Дані про охоронні категорії хохулі за різними «червоними» списками узагальнено в таблиці 2.

Таблиця 2. Статус *Desmana* згідно з різними «червоними» списками

Назва «червоного» списку	Охоронний статус
Бернська конвенція, додатки 2–3 (1978)	Додаток 2
Червона книга Української РСР (1980)	1 категорія
Червона книга СРСР, том 1 (1984)	2 категорія
Червона книга України. Тваринний світ (1994)	1 категорія
Червона книга європейських хребетних (1997)	Список 2: VU (b1+2c)
Червона книга Міжнародного союзу охорони природи (IUCN, 1996; CD-версія: 2001)	категорія VU (b1+2c)
Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори..., СИТЕС (додатки 1–3)	немає (вид не згадано)

На основі аналізу даних про стан популяції в Україні і з метою переоцінки старих категорій (5-бальша шкала) статус виду за новими категоріями МСОП [IUCN 1994] запропоновано визначити як «низький ризик вимирання» (категорія LR, =lower risk) за критерієм «залежний від охорони» (conservation dependent) [Загороднюк, 1999]. Проте, враховуючи неможливість забезпечення необхідного рівня охорони без припинення господарської діяльності в заплаві та з урахуванням нових даних про стан і рівень експлуатації хохулевих угідь, ця категорія повинна бути підвищена.

Фактори ризику популяції

Загальні зауваги

І. Підоплічко та В. Абеленцев [1951, 1956] вважають, що процеси редукції популяції і фрагментації ареалу почалися ще у до-техногенну епоху, і в загальному вигляді не можуть бути пояснені господарською діяльністю людини в річкових долинах. В той самий час І. Барабаш-Нікіфоров і Л. Шапошніков [1976] визнають головною точку зору, висловлену ще 1928 року А. Парамоновим, згідно з якою «хохуля є не такою, що вмирає, а такою, що знищується». Це знищення виду має дві форми: прямий вилов звірів (включаючи нецільовий лов у риболовні сітки) та погіршення умов існування (включаючи зміни гідрорежиму заплавної водойми).

Головні фактори вразливості

Аналіз літератури [Мигулін, 1938; Абеленцев, Підоплічко, 1956; Бородін, 1963; Хахін, 1984 тощо] свідчить, що вразливість виду визначається порушеннями гідрорежиму заплави, погіршенням кормової бази і прямим знищенням звірів. Основними факторами уразливості хохулі є:

- залежність від якості водойм, їх параметрів, кормової бази, гідрорежиму; наявності на берегах деревно-чагарникової рослинності;
- загальні порушення гідрорежиму річок внаслідок освоєння заплави, зарегулювання стоку, протиповеневих заходів, водозабору;
- цінність і відносно висока вартість хохулевого хутра та інтенсивний промисел біляводних ссавців загалом і хохулі, зокрема.
- поширення ставних тенет для лову риби та поява численних рибалок, мисливців і таксидермістів із сучасними засобами лову і транспорту.

Ігор Загороднюк

Desmana moschata в басейні Сіверського Дінця
Київ: Українське териологічне товариство, 2002

ХАРАКТЕРИСТИКА БАСЕЙНУ ДІНЦЯ

Загальна характеристика ріки

Сіверський Донець — типова рівнинна річка, що бере початок у безлісній місцевості Середньо-Руської височини на висоті 218 м над рівнем моря. Загальна її протяжність становить 1013 км. Площа басейну — 98900 км². Основні притоки Дінця — Оскол, Жеребець, Красна, Борова, Айдар, Деркул, Торець, Лугань. Всі ці річки розташовані в межах дослідженої нами заплави Дінця, від впадіння в нього р. Оскол до гирла р. Деркул (рис. 3).

Сіверський Донець разом з усіма своїми притоками за характером водного режиму відноситься до східноєвропейського типу. Такі річки характеризуються виразною весняною повінню, низькою літньою меженню і відносно високим рівнем води восени (внаслідок дощів) і взимку (через таїння снігів під час частих відлиг) [Фисуненко, Жадан, 1994].

Льодостав встановлюється найчастіше у 2–3 декадах грудня (на малих річках і озерах) або у 1–2 декадах грудня на Сіверському Донці та його великих притоках. Середня тривалість стійкого льодоставу в холодні зими становить близько 3-х місяців (грудень — лютий), у лагідні зими — від 1–2 тижнів до 1 місяця. Річки відкриваються від криги переважно у 1–2 (на озерах у 2–3) декадах березня. На малих річках і озерах крига тане на місці, на більших (особливо на Дінці) буває весняний льодохід різної тривалості. Повністю звільняються від криги річки до 3 декади березня.

Середній нахил водної поверхні Дінця становить 0,18 м/км. Річка у середній течії, де розташована ділянка наших досліджень, має ширину 60–100 м. Середня глибина — 1,5–2 м, на плесах — 3–4 м (місцями до 6–7 м), а на перекатах — до 0,5 м. Середній стік поблизу Лисичанська становить 100–110 м³/сек. Дно ріки піщане або піщано-мулисте, місцями глинисте. У живленні річок і озер основна роль належить талим сніговим водам (65–75 %) та літньо-осіннім дощам (близько 25 %). Для багатьох озер та малих річок важливе значення має живлення підземними (джерела) і ґрунтовими (стік з піщаної тераси) водами (до 10–15 %).